

Євген Ковальов,

доцент кафедри історії України
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

Yevhen Kovalov,

Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,
Faculty of History and Philosophy,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: y.kovalov@kubg.edu.ua
ORCID iD: 0000-0002-7740-4332

Ментальна мапа Григорія Галаґана: територіальне й етнонаціональне структурування в картині світу українського дворянина (середина 1830-х — середина 1860-х років)

У статті досліджуються просторові структури й пов'язані з ними образи етнонаціональних спільнот у світогляді Григорія Павловича Галаґана (1819–1888), представника українського помісного дворянства й видатного громадського діяча. Методологія дослідження використовує здобутки сучасної гуманітарної географії, насамперед метод ментального картографування, що дозволяє вивчати просторові структури у світогляді особистості з урахуванням її соціокультурного середовища. Йдеться, зокрема, про такі просторові конструкти, як «Малоросія», «Україна», «Росія», «Русь», «Європа», а також про пов'язані з ними «уявлені спільноти» — «малоросійський народ», «руський народ», «європейці». Просторові та етнонаціональні уявлення Г. Галаґана показані як динамічна система, що змінювалася під впливом суспільно-політичних та ідеологічних рухів, як-от польські повстання 1830–1831 і 1863–1864 років, постання слов'янофільства й українофільства.

Ключові слова: Григорій Галаґан, гуманітарна географія, просторові ментальні структури, образи етнонаціональних спільнот.

Mental Map of Hryhoriy Galagan: Territorial and Ethnonational Structuring in Ukrainian Nobleman's World View (mid-1830s — mid-1860s)

The article examines the spatial structures and related images of ethno-national communities in the world view of Hryhoriy Pavlovych Galagan (1819–1888), a representative of the Ukrainian local nobility and a prominent public figure. The research methodology includes the achievements of modern humanitarian geography, first of all the method of mental mapping, which allows to study the spatial structures in the world view of the individual, taking into account his socio-cultural environment. The research is based on ego-documents — diaries and correspondence from the Galagan family archive. Special attention is paid to toponymes and ethnonymes in these texts. It is shown that the spatial representations of Hryhoriy Galagan were a complex system that developed under the influence of the socio-cultural sphere in which he lived. Thus, humanitarian geography is represented as a discursive practice due to social and political interests. The article deals, in particular, with such spatial constructs as “Little Russia”, “Ukraine”, “Russia”, “Rus”, “Europe”, as well as related communities — “Little Russia people”, “Russian people”, “Europeans”. Galagan's spatial and ethno-national ideas are shown as a very dynamic system that was constantly changing under the influence of socio-political and ideological movements, such as the Polish uprisings of 1830–1831 and 1863–1864, the rise of Slavophilia and Ukrainophilia. Attention is paid to the importance of travel for the development of the system of spatial and ethno-national structures. In addition, the conditionality of this system with ideas about history is proved. The issues raised in this article will contribute to further in-depth research in cultural anthropology, as well as be useful to historians working in the biographical genre.

Key words: Hryhoriy Galagan, humanitarian geography, spatial mental structures, images of ethno-national communities.

У сучасних гуманітарних студіях вельми цікавим і багатообіцяючим дослідницьким напрямом є гуманітарна географія. Д. Замятін, котрий тривалий час працює в цій царині, вважає її предметом ментальні засоби репрезентації та інтерпретації земних просторів. Гуманітарна географія, на його думку, покликана досліджувати формування ментальних конструктів, які структурують комплекси просторових уявлень. Її важливим складником є образна (імажинальна) географія. *Географічний образ* визначається як система знаків, що характеризують певну територію. До концептуально-інструментарію образної географії належать поняття *територіальна (регіональна) ідентичність* — ототожнення людини з просторовим конструктом; *етнокультурний ландшафт* — система знакових місць, пов'язаних з існуванням етнічної спільноти; *регіональна міфологія* — наративи («міфи»), які побутують в буденній свідомості щодо певного простору й сприймаються як самоочевидні факти, незалежно від можливостей їх верифікації (Замятін Д., 2010. С. 26–45).

На цьому теоретичному підґрунті можна здійснювати плідні історичні розвідки. Дослідження уявлень про просторові структури й людські спільноти, що їх населяють, є дієвим засобом антропологічного осягнення минувшини. Вони, зокрема, можуть стати в пригоді для вивчення націогенетичних процесів (щодо походження уявлень про «національний простір», його регіональне членування, а також «іншування», себто визначення власної ідентичності через протиставлення себе іншому, свого — чужому).

Плідним дослідницьким методом для цього є складання *ментальних мап*, що репрезентують сукупності територіальних уявлень. В українській історіографії конструктивний потенціал цього методу, зокрема для історичної біографістики, показала І. Колесник. Вона слушно зауважила, що ментальні мапи є індивідуальними конструктами, утвореними в певному соціокультурному середовищі, з урахуванням віку й статі особи, її соціального статусу, здобутої освіти, фаху тощо (Колесник І., 2013. С. 163). Вельми цікавим прикладом застосування методу *ментального картографування* на локальному рівні є розвідка М. Будзар, присвячена садибам українського помісного дворянства ХІХ ст., зокрема Сокиринцям Галаганів, у якій розкривається семіотичний зміст садибного простору (Будзар М., 2015. С. 40–44).

Найважливішими джерелами для складання ментальних мап є, на нашу думку, *ego*-документи — мемуаристика та епістолярії. Саме через них досліднику вдається якнайточніше розгледіти ментальні структури минулого. У цьому сенсі на особливу увагу заслуговує багатий архів української дворянсько-поміщицької родини Галаганів.

Щоденники й листування Григорія Павловича Галагана (1819–1888), великого землевласника Полтавської та Чернігівської губерній, успішного громадського діяча, містять, як гадаємо, надзвичайно важливі матеріали для реконструювання просторових уявлень як його самого, так і людей з його комунікаційного поля, котре було напрочуд широким у соціальному вимірі — від рафінованих аристократів до упосліджених селян. Ці тексти охоплюють більшу частину його життя — від юності, котра припала на другу половину 1830-х років, і до смерті, що дозволяє вивчати його уявлення про світ та самого себе в розвитку, як доволі складний динамічний ментальний процес.

Метою нашої розвідки є з'ясування на підставі цих галаганівських текстів, яким було територіальне та етнонаціональне структурування в картині світу Г. Галагана, бо земля й люди були нерозривно з'єднані в його свідомості. У цій розвідці ми висвітлюємо систему властивих Г. Галагану географічних образів і пов'язаних з ними територіальних ідентичностей, а також мовні засоби для їх вираження — топоніми й етноніми в його лексиконі. Хронологічно обмежуємося періодом з середини 1830-х до середини 1860-х років. На початку 1836 року Г. Галаган розпочав свій щоденник, який для нас є одним з головних джерел, звідси ми й почнемо, а зупинимось на 60-х роках ХІХ століття, коли світ, де він жив, глибоко змінився внаслідок скасування кріпацтва та інших великих реформ того часу, а також сталося різке загострення національної проблематики у зв'язку з польським Січевим повстанням 1863–1864 років. Світогляд Г. Галагана пореформеної доби потребує окремого поглибленого дослідження.

У системі просторових орієнтирів Г. Галагана з юнацтва фундаментальне значення мало уявлення про Малоросію. Цю назву він прикладав до Полтавської та Чернігівської губерній. Для цього терену в його лексиконі була й інша назва — Україна.

Малоросію / Україну Г. Галаган вважав своєю вітчизною, з нею пов'язував свої патріотичні почуття. Повертаючись сюди з Петербурга в травні 1836 року, він занотує в щоденнику: «Я в Малоросії! в моїй вітчизні!» (Григорій Галаган, 2020. С. 34)¹. Малоросія — це однозначно «наше», простір, котрий потребує піклування та захисту: «Дорогою ми розговорилися про Малоросію, як помітно, що знищують потроху наші права, *нашу* (тут і далі виділено Г. Галаганом. — Є.К.) Малоросію! о, Микола! (ідеться про царя Миколу І. — Є.К.) тепер я тебе люблю й поважаю, але... якщо ти візьмешся за знищення нашої вітчизни, тоді я не твій, я тебе забуду...» (Григорій Галаган, 2020. С. 33).

¹ Тут і далі всі цитати наводяться в українському перекладі з російської мови.

Окрім того, уявлення про Малоросію як вітчизну обумовлювало соціально-територіальну ідентичність Г. Галагана — він вважав себе малоросійським дворянином-поміщиком. Приналежність до малоросійського дворянства виявлялася через локалізацію маєтків і родинні зв'язки (дворяни Полтавщини та Чернігівщини, які походили від козацької старшини, були доволі згуртованою регіональною спільнотою у складі дворянського стану Російської імперії, їхня консолідованість значною мірою забезпечувалася розгалуженими мережами родинно-своєцьких взаємин).

Малоросія та Україна були назвами взаємозамінними, але в юнацькому щоденнику Г. Галагана Малоросія згадується набагато частіше, аніж Україна. Кожна з цих назв мала власні сенсові нюанси, що зумовлювали вживання цих топонімів. Малоросія — назва офіційна та повсякденна. Україна — назва з патріотичними й ліричними конотаціями. Вони не протиставлялися, але доповнювали й уточнювали одна одну.

Те саме стосувалося найменування місцевого населення: в текстах молодого Г. Галагана зустрічаються і «малоросіяни», і «українці», проте остання назва зазвичай означала підвищену напругу національного почуття. Наприклад, він був у захваті від того, що його кохана дівчина-селянка назвала себе українкою (Григорій Галаган, 2020. С. 164). Пишаючись своєю сестрою Марією Павлівною, що вийшла заміж за поміщика Орловської губернії росіянина графа П.Є. Комаровського, він робить щоденникову нотатку: «Сестра [...] наробила чимало ефекту в Орлі на балах та обідах. А, як? Малоросіянка, українка!» (Там само. С. 175). Ця цікава ремарка показує, як «українське» стає максимально патріотичним проявом «малоросійського».

З Малоросією / Україною в Полтавсько-Чернігівській просторовій репрезентації у Г. Галагана пов'язувалося уявлення про малоросійську / українську національність, детерміновану етнографічними особливостями місцевого селянського й козацького населення. У серпні 1840 року він занотував у своєму щоденнику: «Я проїхав усю нашу прекрасну Україну, побачив центр її національності — Лубни, Хорол, і помітив, що тут набагато більше народності, козацтва, аніж у Прилуці. У центрі Полтавської губернії ще існує національний дух...» (Там само. С. 146).

Малоросія мала мікрорегіональну структуру, зумовлену природними й етнографічними чинниками. У галаганівських текстах не раз трапляються згадки про таку собі «Литву». Наприклад, у листі матері з Італії, з Болоньї, від 3(15) листопада 1842 року він цікавиться, чи не збирається вона побувати в Литві? («Ми виїхали з Сокиринців...», 2019. С. 94). Катерина Маркевич, дружина Михайла

Маркевича, двоюрідного брата Г. Галагана, пише йому на початку 1842 року, що її чоловік перебуватиме в Литві, але уточнює, що він мешкатиме в с. Козловка Мглинського повіту². Назва «Литва» вживалася щодо північних повітів Чернігівської губернії: Стародубського, Мглинського, Суразького, Новозибківського та почасти Городнянського й Новгород-Сіверського, розташованих у Задесенні, себто на північ від Десни. У Мглинському повіті розташовувалося село Розрите, маєток графів Гудовичів, родичів матері Г. Галагана. Це була та сама «Литва», куди вона, за припущенням її сина, могла поїхати. Ці терени до середини XVII ст. належали Великому князівству Литовському, чим, вочевидь, пояснюється їхня назва. Місцеве населення мало етнографічні особливості (в господарських заняттях, мові, вбранні тощо) та власну назву — «литвини» (Матеріали для географії и статистики, 1865. С. 9). Південніше мешкали степовики-українці. «Це суто степовики», — зауважує у своїх нотатках за 1849 рік Г. Галаган про селян з Гнилиці в Прилуцькому повіті, причому йому здавалося, що вони нагадують давніх запорожців³. Катерина Маркевич у листі від 25 грудня 1842 року, написаному в с. Линьків біля Новгорода-Сіверського, повідомляє, що вона живе сама, бо чоловік її «два тижні вже як на Україні»⁴. Михайло Маркевич був у Васьківцях на Прилуччині — в Україні, а його дружина залишалася в Задеснянській Литві. А втім, і цю «Литву» Г. Галаган міг назвати «Україною»: приміром, в етнографічному нарисі про волинян 1850 року він за звичкою порівнює їх зі своїми земляками, які мешкали на схід від Дніпра, й зауважує, що населення Волині «скоріше нагадує Стародубську Україну, аніж Полтавську» («Ми виїхали з Сокиринців...», 2019. С. 295). «Стародубська Україна» — це те саме, що й Задеснянська Литва. Цей приклад зайвий раз показує, наскільки мінливим був зміст територіальних назв у той час. «Україна» Г. Галагана то розтягується до меж Чернігівської та Полтавської губерній разом узятих, то звужується через виключення з неї Задеснянської Литви.

До територіальної мікроструктури Малоросії відносилися маєткові комплекси великих поміщиків з садибами-резиденціями й палацово-парковими ансамблями. Для Г. Галагана осередям цієї мережі був родовий Сокиринський маєток у Прилуцькому повіті Полтавської губернії.

На сході Малоросії / Україні протиставлялася Росія. У юнацькому щоденнику Г. Галагана надібуємо потрактування Росії як простору чужого

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. III. Од. зб. 1229. Арк. 1.

³ ІР НБУВ. Ф. I. Од. зб. 6923. Арк. 2 зв.

⁴ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 1224. Арк. 1.

й навіть ворожого. Звідси протиставлення «милої України» та «проклятої Росії» (Григорій Ґалаґан, 2020. С. 146). У такому контексті Україна та Росія репрезентовані як різні національні чи етнографічні простори.

Однак назва «Росія» вживалася і як найменування держави, де мешкав Г. Ґалаґан. Відтак, перетнувши влітку 1841 року у волинському містечку Радивиліві кордон між Російською та Австрійською імперіями, він занотував у щоденнику: «Ми виїхали з Росії» (Там само. С. 189). У державно-становому контексті він зараховував себе до «русских дворян» (Там само. С. 57).

Західною межею Малоросії / України був Дніпро. За ним уже починалися терени, для яких тривалий час вживалася назва «Польща». Це була ремінісценція політичної географії ранньомодерного часу, коли східний кордон Корони Польської проходив по Дніпру. Наприклад, Г. Ґалаґан, їдучи в 1841 році через Волинську губернію, називає цей край «Польщею» (Там само. С. 189). Його мати, рухаючись услід, занотує у своєму щоденнику: «У Дубні, як і в усіх містах Польщі, мешканці майже всі жида...» («Ми виїхали з Сокиринців...», 2019. С. 206), себто для неї Дубно й інші волинські міста, які вона оглядала, є польськими, але не за населенням, бо воно було здебільшого єврейським, а за розташуванням на території, що колись належала Короні Польській.

Утім, згодом, внаслідок заходів з адміністративної русифікації Київщини, Поділля та Волині, а також піднесення слов'янофільства й українофільства — концепцій, які визначали світогляд Г. Ґалаґана впродовж 1840-х — 1850-х років, у структурі його просторових уявлень сталися вельми істотні зрушення: ці терени він уже більше не вважав «Польщею», тепер йшлося про «відродження Русі в Західному краї» (Там само. С. 407). Це «відродження» мислилося як витіснення звідси «інших», «чужих» — поляків і євреїв. У соціально-економічному сенсі це мав бути наступ на польське поміщицьке землеволодіння та єврейський торговельний капітал. Соціальною базою «відродження Русі» Г. Ґалаґан вважав селянство, а його духовним символом — православ'я. Після Січневого польського повстання 1863–1864 років він фактично очолив проведення селянської реформи на теренах Київщини, Поділля та Волині та поведе безкомпромісну боротьбу з тамтешнім поміщицтвом.

Назва «Західний край» потрапила до топонімічного лексикону Г. Ґалаґана з офіційного дискурсу. До Листопадового польського повстання 1830–1831 років терени, приєднані до Російської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої, офіційно йменувалися «областями, приєднаними від Польщі», «губерніями, повернутими від Польщі», чи навіть

прямо — «польськими губерніями»⁵. Тож російський уряд фактично визнавав ці території частиною польського соціокультурного простору. Після Листопадового повстання для цих теренів було винайдено нове найменування, суто географічне й політично нейтральне — Західний край чи західні губернії. Значно пізніше, десь на межі 50-х — 60-х років XIX століття, у межах цього величезного простору стали виокремлюватися дві частини — Північно-Західний та Південно-Західний краї (до останнього належали Київська, Подільська та Волинська губернії, з'єднані в Київське генерал-губернаторство), проте до широкого вжитку обидві ці назви увійшли вже після Січневого польського повстання. З того часу назва «Південно-Західний край» закріпилася в лексиконі Г. Ґалаґана.

Г. Ґалаґан був переконаний, що «відродження Русі в Західному краї» потребує консолідації східного слов'янства, котре зазвичай іменував «руським народом»⁶, проте він аж ніяк не був прибічником цілковитої культурної нівеляції «руського народу» за великоросійським зразком, до самої смерті лишаючись відданим «малоросійській / українській національності» в її етнографічній еманції. У його світогляді «руський народ» був оплотом слов'янства, протиставленим полякам-ренегатам і романсько-германському Заходу. Втім, коли йшлося про стосунки всередині самого «руського народу», він ніколи не погоджувався на цілковиту асиміляцію малоросів великоросами. Його кредо у цьому питанні: єдність в багатоманітності. Ф. Хілліс, котра ґрунтовно дослідила національне питання на Правобережній Україні в XIX столітті, показала, що Г. Ґалаґан належав до впливового «малоросійського лобі», яке склалося в Києві впродовж 1830-х — 1840-х років і просувало на Правобережжі «малоросійську ідею», що передбачала створення руської нації з усього православного східного слов'янства з опорою на автентичну малоросійську культуру, популізм у соціальній політиці, антиліберальне державне втручання, антиполонізм та антисемітизм (Hillis, Faith, 2013. Passim).

Далеко не завжди можна достеменно встановити, що саме Г. Ґалаґан мав на увазі, коли згадував у своїх текстах «руський народ», «руську національність». Здається, однак, що переважно йшлося про малоросів / українців. Але варто зауважити, що Г. Ґалаґан вживав назви «руський народ», «руське населення» зазвичай для означення мешканців Південно-Західного краю, а не

⁵ Див. приклади: Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет, с 1652 по 1892 год / сост. С.Ф. Рубинштейн. Вильна, 1894.

⁶ Тут і далі слово «русский», що зустрічається в оригінальних текстах наших джерел, ми перекладаємо українською мовою як «руський».

Полтавщини з Чернігівщиною. Це означає, як гадаємо, що ці найменування стосувалися переважно теренів, де відбувалося інтенсивне «іншування» чужинців, насамперед поляків. Тож «руськість» потрібна була здебільшого на стиках з чужими світами (польським тощо), вона спрямовувалася назовні.

Г. Галаган та його сучасники наполегливо шукали нові мовні засоби, завдяки яким можна було би якомога точніше описувати етнокультурне розмаїття. Для них було очевидно, що від Карпат на заході до Дону й Кубані на сході є сільське населення, культурна спільність якого доведена етнографами й фольклористами. Необхідно було знайти цьому населенню назву, яка визначила би його позицію в етнічній структурі світу. Назва «руський народ» була занадто широкою, вона нехтувала культурною строкатістю східного слов'янства. Назва «малороси» була навпаки занадто вузькою, регіональною, адже поширювалася переважно на Полтавщину та Чернігівщину. Назва «українці» також була регіональною, причому іменувала населення різних регіонів — і Харківщини (Слобідської України), і Київщини («Польської України», як її, наприклад, називав тогочасний російський географ Костянтин Арсен'єв (Арсен'єв К., 1848. С. 184)). Зважаючи на все це, у вжиток увійшла назва «южно-руський народ» («южно-руское племя» тощо). Вона, з одного боку, підкреслювала спільність східного слов'янства («руського народу»), але, з іншого боку, вказувала на окремішність його південного складника. Однак усі ці «південно-руські» назви залишалися книжними й вживалися нечасто. Г. Галаган у своїх нотатках 1850 року називає Волинську губернію однією з тих земель, які «населені нашим південно-руським племенем» («Ми виїхали з Сокиринців...», 2019. С. 295). Це єдиний випадок вживання ним цієї назви, на який ми можемо вказати. Її штучність кидалася в очі: «Вигадане останнім часом найменування південнорусів залишається поки що книжним, якщо не назавжди залишиться таким...», — написав Микола Костомаров у статті «Дві руські народності» 1861 року (Костомаров Н., 1861. С. 40).

Освоєння Західного краю відбувалося за допомогою історіографії. Ідучи через Волинь влітку 1861 р., Г. Галаган у листі до дружини пише: «Я прямував через Луцьк, поруч з яким мій предок Ігнатій розбив ляхів наголову й допоміг визволити нашого краю...» («Ми виїхали з Сокиринців...», 2019. С. 407). Це надзвичайно цікава нотатка. По-перше, Г. Галаган уже не вважав цей терен «Польщею», як раніше, двадцять років тому, коли він уперше тут побував. Тепер це вже «наш» край, а не чужий, польський. По-друге, цей край стає йому особисто близьким, бо він був нащадком козацького полковника, котрий, як він гадав,

здобув тут перемогу над поляками. Цей сюжет Г. Галаган запозичив з «Історії русів» (История русов, 1846. С. 237). І не важливо, що в цьому творі Гнат Галаган б'є поляків під Слуцьком, а не Луцьком, себто в Білорусі, а не на Волині (напевно, міста з дуже схожими назвами легко можна було переплутати, не маючи в дорозі під рукою цього тексту) — головне, що простір на захід від Дніпра здавався тепер «своїм», право на нього було придбано ціною предкової перемоги.

Визначаючи західні межі «відродженої Русі», Г. Галаган насамперед дотримувався етнографічних засад — Русь була там, де селяни говорять «по-нашому», хай і не без домішки польської лексики, й сповідують християнство східного обряду, або православне, або уніатське. Керуючись такими прикметами, він відкрив для себе під час подорожі на Захід у 1861 році «руське населення» в Люблінській губернії (в Підляшші) («Ми виїхали з Сокиринців...», 2019. С. 409).

Відтак власне Польща ототожнювалася Г. Галаганом з Царством Польським. Побувавши там вперше 1861 року, він написав дружині: «В'їхавши до Царства Польського, для мене цілковито нового, я згадав, що на кордоні його треба нам залишати нашу антипатію до ляхів, і точно, моє почуття стало цілковито іншим щодо них: тут вони вдома й мають в наших очах цілком інші права...» (Там само. С. 408–409).

Київ, розташований на правому березі Дніпра, посідав осібне місце в системі просторових уявлень Г. Галагана. Це місто залишалося поза Малоросією / Україною, обмеженою Полтавщиною та Чернігівщиною, проте Г. Галаган з молодості вважав його частиною своєї вітчизни. У листі, написаному матері з бельгійського міста Остенде від 29 серпня 1842 року, під час мандрівки Західною Європою, він з властивою йому юнацькою екзальтованістю занотує: «Уклоніться моїй батьківщині, золотоголовому Києву, його лаврі святих, і Хрещатику; вклоніться від мене зайвий раз іконі Успіння (в Києво-Печерській лаврі. — Є.К.). А як переїдете в Україну, то скажіть цій країні, що її вірний обожнювач цілує її землю, й що найважливіші бажання його полягають в тому, аби вона була щаслива...» (Там само. С. 69). Імовірно, молодому Г. Галагану Київ здавався чимось на кшталт перехідного простору між Малоросією / Україною та Польщею, уявленою в межах давньої Корони Польської. Це обумовлювалося тим, що Київ, з одного боку, був традиційним осередком православ'я, яке Г. Галаган вважав вельми важливим атрибутом «малоросійської / української національності», але, з іншого боку, будучи тривалий час центром губернії та генерал-губернаторства з численним польським населенням, Київ дещо «полонізувався». Тож замолу для Г. Галагана Київ був безперечно «свій»,

але меншою мірою, ніж Лівобережна Україна. Згодом його зацікавленість Києвом зростає, він починає ставитися до нього як до найважливішого форпосту в боротьбі за «відродження Русі» в Південно-Західному краї, а разом з цим і як до осердя українофільства. Київ дедалі сильніше приваблює його, він починає проводити тут з родиною зимові сезони, а 1855 року стає київським домовласником — купує у князя Антонія Любомирського садибу на Хрещатику⁷. У цьому був, як гадаємо, певний символізм — київський дім перейшов від поляка до українця. Таким чином Г. Галаган остаточно «освоїв» Київ.

Надзвичайно цікаві й важливі свідчення про ставлення Г. Галагана до Південно-Західного краю, Києва й Малоросії містяться у проекті перетворення адміністративно-територіального поділу, який він склав у 1857 році й подав міністру внутрішніх справ С.С. Ланському⁸. У ньому Г. Галаган, зокрема, пропонував приєднати західні повіти Чернігівської та Полтавської губерній до придніпровських повітів Київщини (він іменував їх Задніпровським краєм). Цей проект передбачав відкриття доступу малоросійському дворянству на Правобережжя, що мало би наслідком, як, напевно, сподівався Г. Галаган, не стільки «русифікацію» Південно-Західного краю, скільки його «малоросизацію». Пізніше, під час проведення селянської реформи в Південно-Західному краї, Г. Галаган наполегливо намагався залучити до цієї справи якомога більше уродженців Чернігівщини та Полтавщини, й мета його була та ж сама — «малоросизація» теренів, розташованих на захід від Дніпра.

Чимало уваги Г. Галаган приділяв Галичині. Уперше він побачив цей край влітку 1841 року, під час мандрівки на Захід. Описуючи свою подорож у щоденнику, він «освоює» цей терен, порівнюючи його зі своєю рідною Малоросією / Україною та знаходячи багато спільного: «До самого Лемберга я зустрічаю все дуже близьке до рідного, нашого: побудова хат, прикритки їх, складка хліба, тини, городи, сади, спосіб обробки полів тощо — все малоросійське...», а кучер-галичанин, котрий його віз, був «цілковитий українець» (Григорій Галаган, 2020. С. 189, 190). Однак Львів здався йому містом польсько-німецьким: «Понад усе чутною є мова польська, а потім німецька...» (Там само. С. 191). І називає він у цей час місто Лембергом, себто на німецький лад. Проте міне десять років й, описуючи свою другу подорож на Захід через Галичину, Г. Галаган називатиме це місто лише Львовом, ніяк інакше. Тепер це «наш древній *Львів*, син Києва» («Ми виїхали з Сокиринців...», 2019. С. 296). Втретє відвідавши Львів у 1866 р., він підсумував свої враження про зрушення, що сталися

тут за чверть століття, від першого його приїзду 1841 року: «Львів зробився містом цілковито польським; він уже давно не руський, але 14 років тому я в ньому бачив явні ознаки початку переважання німців (австрійських. — Є.К.). Тепер ці ознаки зникли: всі вивіски майже виключно є польськими, навіть на офіційних установах польські написи посідають перше місце. Скрізь польська мова переважає, й німецькою розмовляють хіба що в разі нагальної потреби; про руське мовлення не йдеться — так говорять мужики в серм'ягах...» (Там само. С. 440–441).

У Галичині під «іншування» потрапляють німці (себто австрійці) та поляки. Це чужинці, так само, як поляки з євреями на Київщині, Волині та Поділлі. «Своїх», «наших» галичан Г. Галаган іменував у своїх дорожніх нотатках 1850 року здебільшого русинами, а згодом віддаватиме перевагу назвам на кшталт «руської народності». Але що він мав на увазі, коли згадував «руську національність»? Ось які пояснення дав він селянам, з котрими розмовляв українською мовою («на малоросійськом языке») на поштової станції неподалік від Львова влітку 1850 року: «Питали мене, чи є я руським і чому розмовляю по-їхньому, я їм казав, що я з України, де народ такий же, як вони, тільки православний» («Ми виїхали з Сокиринців...», 2019. С. 297). Тож «руське» виявляється тотожним «українському». «Руська національність» являла себе в малоросійській іпостасі.

У системі просторових уявлень Г. Галагана важливе значення мали поняття «Європа» та «Захід», дуже близькі між собою за змістом. Їх інтерпретація залежала від слов'янофільських переконань Г. Галагана, які невпинно дужчали в ньому з молодості. Багато важило й особисте знайомство з Європою / Заходом під час подорожей 1841–1843, 1850–1851, 1861 та 1866 років.

Г. Галаган протиставляв буцімто змертвілий у своєму матеріалізмі Захід юному, сповненому духовної сили слов'янському Сходу. Ці почуття особливо загострилися під час подорожі на Захід у 1850–1851 роках, коли він побачив Європу, яка щойно пережила революційні розрухи. Г. Галаган відчував глибоку антипатію до європейського буржуазного суспільства та з сумом бачив, як традиційне селянство, яке було, на його думку, носієм національної культури, поступається місцем космополітичному робітничому класу. Вихід з ужитку селянського одягу здався йому ознакою загибелі національностей на Заході. На зміну розмаїттю національних селянських костюмів прийшла універсальна робітничка синя блуза. Цей символ європейської модернізації удостоївся нищівної Галаганової критики: «Блуза, цей незграбний синій мішок з рукавами, має велике значення в XIX столітті. Блуза є вбранням протестуючого людства, вона згладила всі національності,

⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 486. Оп. 5. Спр. 319. Арк. 86–88.

⁸ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 7350. Арк. 1–9 зв.

поєднала в одне всіх людей, відданих одній ідеї, під блузою немає більш *мужика* (селянина. — Є.К.), а є *людина, що працює* ... У дідівському вбранні він був корінний мешканець своєї милої країни, багатий від нього тоді відокремлювався та відчужувався, прийнявши інший зовнішній вигляд; у блузі він є частиною робочої сили, якою володіє багатий, зважаючи на свої засоби...» («Ми виїхали з Сокиринців...», 2019. С. 304). Тож для нього європеїзм дорівнював космополітизму, означав денаціоналізацію.

Західноєвропейській індустріальній цивілізації, яка стрімко поставала буквально в нього на очах, Г. Галаган протиставляв своєрідний аграризм. Це була переконаність у перевазі сільського трибу життя, начебто здатного забезпечити гармонійне єднання людини з природою, що було вельми важливо для такого естета-романтика, як він. Такі погляди були властиві Г. Галагану ще замолоду. Відвідавши влітку 1842 року Бельгію, де в той час бурхливо розвивалася промисловість, він писав матері: «...Над цією країною діяльності й торгівлі небо завжди важке, й навіть якщо ясно, як упродовж цих днів і було, то небо й сонце такі, як буває в Петербурзі, коли горять болота, а море завжди жовте. Ось вам країна діяльності! Певно, наш український плуг не зробить у повітрі тієї переміни, котру роблять димарі фабрик і заводів» (Там само. С. 58).

Г. Галаган не вважав Захід монолітним. Його Європа була багатоманітною. У юнацькому щоденнику він дав характеристики низки європейських країн і народів, цікаві своєю стереотипністю. Ось, приміром, Франція: «Ця земля є найприємнішою за своїм положенням, кліматом, за своїми виробами, також і мешканці її є народом найприємнішим, найлюб'язнішим; погляньте на форму Європи, ви побачите, що вона дещо схожа на жінку, серцем якої є Франція. За те чи не з Франції виходять усі новини, всі моди, і Європа йде за Францією так, як чоловік прямує за покликом його серця...» (Григорій Галаган, 2020. С. 27). А ось іспанці: «Їхня держава є на краю Європи, за те й вони мають у характері всі крайнощі» (Там само. С. 28).

З-поміж країн Заходу для Г. Галагана особливе значення мали, як гадаємо, Британія та Італія. Г. Галаган не залишився осторонь англоманії, що мала багато прихильників в аристократичних колах Російської імперії. Цим аристократам здавалося, що британська знать спромоглася якнайліпше адаптуватися до соціальних зрушень

модерного світу. «Як я люблю англійських лордів, й особливо моральність їхнього сімейного життя, красу їхніх замків та парків. Що мені заважає бути лордом у Сокиринцях?..», — замислювався молодий Г. Галаган (Там само. С. 135). Серед московських слов'янофілів, з якими він згодом зблизився, також були щирі англомани.

Італія приваблювала його як своєю багатою мистецькою спадщиною, так і тим, що це була країна, котра дуже повільно втягувалася в модернізацію. Коли Г. Галаган бував в Італії, в ній ще не існувало тих ознак буржуазного суспільства та індустріальної цивілізації, котрі так і кидалися в очі в країнах, розташованих північніше. Цей італійський традиціоналізм вельми нагадував ідеалізовану «патріархальну» Україну. Звідси, до речі, походить співставлення цих теренів, яке часто надibuємо в тестах ХІХ ст. Микола Гоголь, з котрим Г. Галаган познайомився взимку 1842–1843 років у Римі, писав одному зі своїх друзів: «Що сказати тобі загалом про Італію? Мені здається, що начебто я заїхав до старовинних малоросійських поміщиків. Такі же дряхлі двері у будинків, з безліччю непотрібних дірок, що бруднять одяг крейдою; старовинні підсвічники й лампи у вигляді церковних. Блюда всі особливі, всі на старовинний кшталт. Скрізь досі вбачалася мені картина змін. Тут все зупинилося на одному місці й далі не йде...» (Гоголь Н.В., 1952. С. 95). Оце італійське життя, що зупинилося, яке прибічнику прогресу могло здатися застоєм чи відсталістю, було дуже привабливим для Г. Галагана, адже тут око не подразнювали ні димарі фабрик і заводів, ані робітничі сині блузи. Він вбачав тут своє в чужому. Втім, Г. Галаган відчував приреченість цього традиційного світу на загибель під напором модернізації: «Прощавай, Риме, подумав я, з кожним роком ти більше й більше зникаєш у серцях твоїх прекрасних дітей, які зраджуються мерзеною холодною освіченістю заальпійських народів. Скоро в тобі залишаться самі лише будівлі, а римлян уже не буде, будуть європейці», — пише він у листі до матері від 11(23) квітня 1843 року («Ми виїхали з Сокиринців...», 2019. С. 141).

Отже, просторові уявлення Г. Галагана були складною системою культурно детермінованих географічних образів, завдяки якій він орієнтувався у світі. Через неї проявлялися його особистісні ідентичності (соціально-статусна, національна тощо). Без урахування цих уявлень неможливо зрозуміти інтенції громадського служіння цієї особистості.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Арсеньев К. Статистические очерки России. СПб. : Тип. Имп. Акад. наук, 1848. 503 с.
Будзар М.М. Просторові модулі «ментального картографування» панського маєтку в Україні ХІХ століття як вияв самоідентифікації власника. *Scientific Journal «ScienceRise»*. 2015. № 2/1(7). С. 40–45.

- Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений. Т. 11. Письма 1836–1841. М. : Изд-во АН СССР, 1952. 483 с.
- Григорій Галаган. Журнал (1836–1841) / Упорядкування, вступна та прикінцева статті, коментарі: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., проф. Ірини Колесник. К. : StreamArLine, 2020. 248 с. («З Галаганівського архіву»).
- Замятин Д. Гуманитарная география: пространство, воображение и взаимодействие современных гуманитарных наук. *Социологическое обозрение*. Т. 9. № 3. 2010. С. 26–45.
- История русов или Малой России. М. : Университетская типография, 1846. 314 с.
- Колесник І. Ментальні мапи як інструментарій історика. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. К., 2013. Вип. 7. С. 159–168.
- Костомаров Н. Две русские народности. *Основа*. 1861. № 3. С. 33–80.
- Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / Сост. М. Домонтович. СПб., 1865. 686 с.
- «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія / Упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., професора Ірини Колесник. К. : StreamArLine, 2019. 516 с. («З Галаганівського архіву»).
- Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет, с 1652 по 1892 год / Сост. С.Ф. Рубинштейн. Вильна, 1894. 918 с.
- Hillis F. Children of Rus'. Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation. Ithaca and London: Cornell University Press, 2013. 329 p.

REFERENCES

- Arseniev, K. (1848). *Statisticheskie ocherki Rossii*. Saint Petersburg [in Russian].
- Budzar, M. M. (2015). Prostorovi moduli «mentalnoho kartohrafuvannia» panskoho maietku v Ukraini XIX stolittia yak vyjav samoidentyfikatsii vlasnyka [Spatial Models of “mental mapping” of the Manor in Ukraine in the 19th century as Manifestation of Self-Identification of the Owner]. *Scientific Journal «ScienceRise»*, 2/1(7), 40–45 [in Ukrainian].
- Budzar, M., Kovalov, Ye. (comps.), Kolesnyk I. (ed.). (2019). «*My vyikhaly z Sokyryntsiv...»: trevelohy rodyny Galaganiv*». Kyiv: StreamARLine [in Ukrainian].
- Domontovich, M. (Ed.). (1865). *Materialy dlia geografii i statistiki Rossii, sobrannyye ofitserami Generalnogo shtaba. Chernigovskaia guberniia*. Saint Petersburg [in Russian].
- Galagan, Hryhorii (2020). *Zhurnal (1836–1841)*. M. Budzar, Ye. Kovalov (comps.), I. Kolesnyk (ed.). Kyiv: StreamARLine [in Ukrainian].
- Gogol, N. V. (1952). *Polnoie sobranie sochinenii. Pisma 1820–1835*. (Vol. 11), Moscow: AN SSSR [in Russian].
- Hillis, F. (2013). *Children of Rus'. Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation*. Ithaca and London: Cornell University Press [in English].
- Istoriia rusov ili Maloi Rossii*. (1846). Moscow [in Russian].
- Kolesnyk, I. (2013). Mentalni mapy yak instrumentarii istoryka [Mental Maps as a Historian's Tool]. *Eidos*, 7, 159–168 [in Ukrainian].
- Kostomarov, N. (1861). Dve russkie narodnosti. *Osnova*, 3, 33–80 [in Russian].
- Rubinshtein, S. F. (Ed.). (1894). *Khronologicheskii ukazatel ukazov i pravitelstvennykh rasporiashenii po guberniiam Zapadnoi Rossii, Belorussii i Malorossii za 240 let, s 1652 po 1892 god*. Vilna [in Russian].
- Zamiatin, D. (2010). Gumanitarnaia geografiia: prostranstvo, voobrazhenie i vzaimodeistvie sovremennykh gumanitarnykh nauk. *Sotsiologicheskoe obozrenie*, 3, 26–45 [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 26.06. 2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)